

verbalizing suffix, nativizing suffix, adaptational suffix) in order to highlight the functional differences across the various suffixes indicating parts of speech. In classifying suffixes of diverse functions, the author takes stem types into consideration (whether the suffixes concerned are attached to free or to bound stems) on the one hand, and the origin of the stems (whether they are native or borrowed) on the other.

Another aim of the paper is to study the integration of borrowed verbs into the grammatical (phonological, morphological, and syntactic) system of Hungarian. Pre-conquest and post-conquest verbal borrowings are strikingly different in whether they involve a derivational suffix of nativization or not, and also in the types of derivational suffixes indicating verbality that participate in the obligatory derivational integration of borrowed verbs.

Keywords: functions of derivational suffixes, derivational suffix indicating part of speech, derivational suffix of integration, derivational suffix of nativization, obligatory derivational integration.

Az ellentétes mellérendelésről 16–17. századi bibliafordítások nyomán: variáció és változás

1. Bevezetés

Az alábbi tanulmány az ellentétes mellérendelő mondatszerkezetek funkcionális variációjának néhány aspektusát mutatja be 16–17. századi bibliafordítások összevető elemzésével. Az egyes szöveghelyeket a következő fordítások alapján vettem össze: Jordánszky-kódex (1519 k.), a vizsolyi biblia (1590) és Káldi György (1626) fordítása, valamint az újszövetségi részeknél tekintetbe vettem Sylvester János fordítását (1541).

A korszakra jellemző mondattörténeti változások a mellérendelés esetében elsősorban a kapcsolóelemek rendszerének gazdagodásával, elsődlegesen a kötőszókészlet bővülésével kapcsolatosak, magának a struktúrának az alakulását azonban ez nem befolyásolja (vö. Haader 2018: 218–20). A pragmatikai szempontok miatt a funkcionális variáció (szinonímia) vizsgálata ilyen esetekben is indokolt, mivel a mondattan terén számos választási lehetőség áll a megnyilatkozó rendelkezésére (Dömötör 2003: 450–1; Haader 2001: 367, 2004: 465–6). Ezáltal az egyéni nyelvhasználatok eltérhetnek a korszakra jellemzőnek tartott állapottól – az egyes szerzők (esetünkben fordítók) nyelvi választásait társadalmi, kulturális beágyazottságuk befolyásolja (vö. Haader 2003: 687).

A bibliafordítások ideálisak a funkcionális szinonímia vizsgálatához, mivel a referenciális tartalom eredendően többé-kevésbé azonos, ugyanakkor a megformálásban többféle szerkezeti lehetőség kínálkozik (Haader 2001: 366–7, 2004: 464–5). A biblikus szövegekre ráadásul az arányokat tekintve átlagon felüli számú mellérendelő kötőszós szerkezet használata jellemző – ez fordítási sajátosságnak (latinnal közvetített hebraizmusnak) tekinthető, ugyanakkor nem kizárt, hogy stílusesszék a magyarban: erőteljes tagoló hatásával ünnepélyességet kifejezve (akár a szóbeli elbeszélő próza

* A tanulmány az MTA Nyelvtudományi Intézetben zajló 116217 számú OTKA-projektum (Versengő szerkezetek a középmagyar élőnyelvben: változók elemzésén alapuló megközelítés) támogatásával készült.

hagyományából merítve; Juhász 1991: 500). Éppen ezért az elemzés egyes pontokon kitekint a korszak magánéleti regiszterére is (a Történeti magánéleti korpusz, a továbbiakban TMK alapján; az adatbázis leírását lásd Dömötör et al. 2017).

A magyarban az ellentét altípusainak elhatárolása összefügg a kötőszók viszonylag korán kialakult funkciómegoszlásával. A különböző bibliafordítások összevetése ugyanakkor rámutat a viszonyok jelöltségének, megkülönböztetésének, explicit voltának a kérdéskörére, illetőleg felveti annak kérdését, hogy a *hanem* terjedését a korszakban milyen szerkezeti tényezők befolyásolhatták (főként a JordK. szövegrészeiben, tekintettel arra, hogy – amint az összehasonlításból kiderült – Sylvester fordítása már nagyrészt az innovatív változatot preferálja, illetőleg más elemet is érint a variáció, például a *sőt-öt*).

A jelöltséget tekintve a variáció részének kell tekinteni azt, hogy az ellentét különböző fajtái nemritkán kapcsolatos kötőszóval is kifejeződnek. Az egyes források különbséget mutatnak abban a tekintetben, hogy a kapcsolatos kötőszó mely funkciókban és milyen arányban variálódik az ellentétet explicit módon kifejező elemekkel – ez pedig különböző diskurzuspragmatikai motivációkkal magyarázható.

2. Variáció: tér, idő és humán dimenzió

A pragmatikai, gyakran korízlési különbségekben gyökerező változatosság és választás feltárásához egyaránt tekintettel kell lenni a tér, az idő és a humán (társadalmi, kulturális) háttérben, dimenzióban rejlő lehetséges magyarázatokra (a dimenzionális megközelítésről bővebben lásd Juhász 2002; variacionista megközelítésben hasonlóképpen, utóbb vö. Tagliamonte 2018). A vizsolyi bibliát Károlyi Gáspár és munkatársai elsősorban latinból fordították, emellett a korábbi magyar kéziratos fordítások is hathattak rá (a héber és a görög forrásokat ellenőrzésképpen forgatták; vö. Szabó 2012: 109, a vélhető alapszövegek felsorolása: 110–3). Ha a fordítás céljait és szempontjait figyeljük, akkor jellemzővé válik a szöveghez tapadó módszer, legalábbis a sok héber–görög–latin szókép és a kötött kifejezések visszaadását tekintve. A kötőszóhasználatban ugyanakkor mutatkoznak attitűdök, a normatörekvés jelei, leginkább Sylvester munkáiban, főként a *kedig* és *kediglen* kapcsán, valamint az *s* kötőszó visszaszorításában (Juhász 1999: 453–5; Juhász 2018).

A funkcionális szinonímia feltárása összevető módszerrel történik, megkülönböztetve a szinonim szerkezeteket a formai változatoktól – a funkciójában teljesen azonos vagy annak tekinthető megoldásokat ideértve (Dömötör 2003: 450–1). A forrásban ilyenek mutatkozik a *pedig*(~*len*) ~ *kedig*(~*len*), noha a *k* ~ *p* változatok megítélése (hogy pusztán formai-e) már kérdéses lehet, tekintve, hogy Sylvester elitélő attitűddel viseltetett a *pedig* iránt (Juhász 1999: 454–5). Ahogy arról szó volt, alapvetően azt tekintjük szinonímiának, ha a szövegek referenciálisan többé-kevésbé ugyanazt valósítják meg (ezt a fordítás ténye lényegében biztosítja), a prezentáció, a megformálás azonban eltérő (Dömötör 2003: 452–3; Haader 2001: 367; Haader 2004: 465–6). A szinonímia kérdése azonban ebben a vizsgált témában összetett és tág értelmezést kíván, hiszen egyaránt ideértendő a lexikális különbség (*de* ~ *mindazonáltal* ~

pedig), ahogy a szerkezeti különbség is, például az, hogy tagmondatban vagy mondatrészben, például ragvonzó névutós szerkezetben fejeződik-e ki a kérdéses viszony (lásd 5.). További szerkezeti szempont, hogy a kapcsolóelem (*de, maga ~ demaga, hanem*) mondatrészeket, tagmondatot vagy annál is nagyobb egységeket, szövegmondatot, akár – biblikus szövegek esetében – verseket kötnek-e össze. Az a kérdéskör is a szinonímia része, hogy az adott szövegrészletben az ellentét viszonya direkt vagy indirekt módon jelölt, azaz a kapcsolóelem explicit-e, vagy implicit, illetőleg kapcsolatos jelentésű vagy ellentétes.

Az ellentét kifejezésének alakulásáról a kései ómagyar korszakot és előzményeit áttekintve a következőket mondhatjuk. A három fő funkció korán kimutatható a kapcsolóelemek által is: a *kedig* szembeállító és megszorító használatú, ahogy a *de* is, ez utóbbi azonban tagmondat élén kizáró is lehet, emellett megfigyelhető benne egyfajta „megengedő árnyalat” (Juhász 1991: 486–7, 1992: 781; Papp 1995: 728–9). A *hanem* ugyancsak nem új keletű, már a KTSz-ban is megszilárdult formában szerepel, ekkor még kiemelő funkcióban. A 16. század elejére az elsődleges kiemelő, megkülönböztető funkció (‘hanem csak’) átértékelődik, és a *hanem* a kizáró ellentét kifejezésére (‘csak, kizárólag’) lesz használatos. A kizáró funkció kifejezésekor kezdetben jellemző volt a tagadó/tiltószó mellett az *egyéb, más, senki* stb. típusú nyomatékosító elem. A *hanem* újabb használatának térnyerésével a *de* a megszorító ellentét kötőszava marad – a változás ingatag voltát mutatja, hogy később, az újmagyar korszakban ismét megjelenik a *de* ebben a funkcióban (Haader 2003: 774; Haader 2018: 224–5). A szinkrón funkcionálisabb megközelítés több fokozattal, átmenettel számol. Hadrovics László az *egyszerű ellentét* elnevezésű kategóriába sorolja a szembeállítót és a kizárót is; a megszorító utótagú használat külön csoportot képez (*megengedő ellentét*), ennek egy árnyalata adja a harmadik csoportot, ez a *korlátozó ellentét* (ez enyhébb, mint a megengedő, jellemző kötőszava a *csak*; Hadrovics 1969: 179–80).

A fordítások összehasonlítása a tekintetben is tanulságos lehet, hogy milyen motiváció, szemlélet kerekedik felül gyakrabban: az eredeti szöveghez való ragaszkodás vagy inkább az értés és megértetni akarás (az ómagyar biblikus szövegek kapcsán Juhász 1992: 802). Általánosabb megközelítésben ez megfeleltethető a kontextuális „helyénvalóság” és a kontextus felülírása dinamikájának (vö. Roberts 2004: 211–3).

3. A feltárás néhány előzetes eredményéről

3.1. A dolgozat az alábbi feltáró bemutatással adalékokat kíván szolgáltatni a korszak egy jellegzetes regiszterével kapcsolatban, csatlakozva a következőkhöz: „A nyelvhasználati kérdéseknek pontosabb feltárása és az abból adódó grammatikai és szociolingvisztikai következtetések levonása a középmagyar korra nézve még későbbi feladat marad” (Haader 2003: 687). Ahogy arról volt szó, a mellérendelő viszonyok módosulása helyett inkább a kifejezőeszközök közötti válogatás (mintázat) a jellemző, a használat gyakorisága gyakran korizlésbeli különbséggel magyarázható (Haader 2003: 686–7, 2018: 224–5).

Az elemzéshez egészében feldolgoztam az alábbi fejezeteket: Márk evangéliuma, János evangéliuma, Jelenések könyve, Bírák könyve, Józsué könyve. Az új-szövetségi részekben négy fordítást vizsgáltam: JordK. (1519 k.), Sylvester (1541), vizsolyi (1590), Káldi (1626); az ószövetségiben pedig hármat: JordK., vizsolyi, Káldi. Emellett részleteket dolgoztam fel Máté és Lukács evangéliumából (Mt 1–11. fejezet; Lk 1–8. fejezet), valamint Mózes negyedik (1–21. fejezet) és Mózes ötödik könyvéből (1–24. fejezet). Ez utóbbi szövegrészeket szintén a JordK., a vizsolyi biblia és Káldi fordítása alapján vettem össze.

A többfázisú keresés része, hogy tekintettel kellett lenni az egyik forrásban implicit (zéró), a másik forrásban explicit megoldásokra, az ellentétes jelentésű kapcsolatos köztöszóhasználatra, illetőleg a mellérendeléstől eltérő variációra. Mindezek lépésnek tekinthetők az úgynevezett felelős adatgyűjtés felé. A nyelvi változó meghatározásakor ugyanis elvárható, hogy a célváltozó minden egyes előfordulását számításba vegyük az aktuálisan vizsgált anyagban, és egyúttal az összes nem előfordulást is számon kell tartani, így az adott jelenség összes változatát feltárjuk a forráscsoportban, beleértve a grammatikailag nem jelölt, implicit megoldásokat is. A szintaktikai, diskurzusbeli/pragmatikai változók esetében azonban a nem előfordulási helyek (ahol megjelenhetne a változat, de ténylegesen mégsem fordul elő) igencsak nehezen írhatók le. A szerkezeti kontextusok szűkítése mellett az segíti az ilyen adatkezelést, ha az adott változó csak bizonyos lexémákhoz kapcsolódik, vagy csupán néhány szófaji kategóriát érint (Tagliamonte 2018). – Le kellett azonban végül mondani az olyan ellentétet kifejező szerkezetekről, amelyekben a kapcsolóelem (főként a *pedig*) inkább szövegtovábbvivő szerepű (vö. Juhász 1992: 483; Papp 1995: 727). Ennek a funkciónak a bevonása ugyanis parttalanná tette volna a gyűjtést, miközben az ellentét azonosítása ilyenkor problematikus – ehhez ugyanakkor támpontot adnak a párhuzamos szövegrészek (elsősorban a *de*-vel történő váltakozás).

A gyűjtött szöveghelyeket az alábbi táblázat foglalja össze, ez az Újszövetség esetében (a négy párhuzamos forrásban összesen) mintegy 2096 adatot jelent, míg az Ószövetség esetében (a három forrásban) 830 adatot – ugyanis mintegy 88 helyen szöveghiány mutatkozott a JordK. anyagában, vélhetően az eltérő eredeti forrásszövegek miatt.

1. táblázat. Az egyes fejezetekből gyűjtött ellentétet kifejező szöveghelyek megoszlása

	Szöveghely		Szöveghely
Jelenések	69		
Márk	110	Józsué	57
János	223	Bírák	69
Máté 1–11	68	Mózes 4 1–21	56
Lukács 1–8	54	Mózes 5 1–24	124
ÚSZ összesen:	524	ÓSZ összesen:	306

A *szöveghely* fogalmának bevezetése szükséges a vizsgált anyagban (jóllehet a megnevezés tág és szubjektív jellegű), ugyanis az ellentétes viszony időnként két vagy akár több bibliai verset kapcsol össze, más esetekben viszont egy versen belül is megfigyelhető többféle ellentét – különböző kifejezőeszközökkel és különböző

funkciók egyaránt. A szövegpárhuzamoknál az azonos bibliai helyet mindig az első példánál tüntettem fel:¹

- 1519 k.: es vralkodnak hű raytok, hatalmalkodnak hű raytok; *de* nem azonkeppen vagyon ty keztetők; *de* vala ky nagyob akarand lenny, lezen ty zolgalotok (JordK., Mk 10, 42–43).
- 1590: wralkodnac azokon, és ,a' kic ő köztöc hatalmasoc, szabadságoc vagyon azokon. [||] *De* nem v'gy lészen ti köztetec, *hanem* a' ki akar ti köztetec nagy lenni, ti szolgátoc légyen (vizsolyi).
- 1626: uralkodnak azokon: és az ő fejedelmeknek hatalmok vagyon rajtok. Nem úgy vagyon *pedig* tí-köztetek *hanem* valaki nagyobb akar lenni, inastok lészen (Káldi).

A fenti két szöveghely a versek szerinti beosztástól részben függetlenül két különböző variációs kategóriába sorolható: az első szöveghely funkciók szerint megszorító vs. szembeállító ellentét (a zérót is ideértve), míg a folytatás a kizáró ellentét kifejezőeszközök szerinti variációjába illeszkedik, archaikus *de* vs. *hanem*).

A vizsgált anyagban a szinonímia számos ponton megnyilvánul: a két fő tényező a kifejezőeszközök és a funkciók szerinti megoszlás, ezek azonban nem válnak el élesen. Elkülöníthető a teljes megfelelés, ha minden vizsgált szövegváltozatban azonosan fejeződik ki a viszony, ezeket azonban tágabban értelmeztem, beleértve a lexikális szinonímia bizonyos eseteit, például: *de* ~ *demaga* ~ *mindazonáltal*. Ezt a döntést az indokolja, hogy e kapcsolóelemek között jelentősebb különbség nem mutatkozott, és az arányokat sem befolyásolták különösebben. Kvalitatív szempontból ezek némelyike mégis figyelemreméltó, elsősorban a kapcsolóelemek halmozásával kifejezett nyomatékosság miatt, ez leginkább Sylvesterre jellemző (a JordK. az utóbbi esetben is implicit a későbbi forrásokhoz képest):

- 1519k.: nem dolgoznak, sem fonnak, sem zűnek Mondom byzonnyal tynektek (JordK., Mt 6, 28–29).
- 1541: nem munkálnak, sem fonnak, *de maga mind az által es* mondom tűnektek (Sylvester).
- 1590: nem munkálnak és nem fonnak. Mind az által mondom néktek (vizsolyi).
- 1626: nem munkálnak, se nem fonnak. Mondom pedig néktek (Káldi).

3.2. Variáció, diskurzusbeli funkciók

A kifejezőeszközöket tekintve teljes megfelelést két csoportra bontottam aszerint, hogy az adott szöveghelyen minden vizsgált fordításban kapcsolatos kötőszó jelöli-e

¹ Az alapvetően betűhű szövegközlést technikai okokból egyszerűsítettem, az *s*, *z* és *sz* formákat a mainak megfelelőre cserélve. Az ÚSZ párhuzamos helyei elektronikusan is hozzáférhetők: <http://parallelbible.nytud.hu/>.

az ellentétes viszonyt, vagy éppen egyöntetűen ellentétes kötőszó jelenik-e meg az adott helyen. További nagyobb csoportot képez az – ezen a ponton még együtt tárgyalt – bárminemű variáció, amikor is az egyes források közül legalább egy eltérést mutat a többitől. A szöveghelyek megoszlását szemléltető táblázat mutatja, hogy ez utóbbi a legnagyobb arányú mind az ószövegségi, mind az újszövegségi fejezetek összevetésekor, noha az újszövegségi anyag jelentősebb arányú megfelelést mutat az ellentétes kapcsolóelemek terén:

2. táblázat. Variációk és megfelelések a korpuszban

Szöveghely	és-sel kifejezett ellentét (teljes megfelelés)	Ellentétes kapcsolóelem (teljes megfelelés)	Kifejezőeszközök, funkciók variációja
ÓSZ = 306	12	33	261
ÚSZ = 524	39	122	363
Összes = 830	51 (6%)	155 (19%)	625 (75%)

Az ószövegségi fejezetek esetében szót kell ejteni további 23 olyan szöveghelyről, ahol a vizsolyi biblia és Káldi fordítása egyaránt a kizáró *hanem*-et alkalmazza, a JordK.-beli szöveghiány miatt azonban itt nem vonhatunk egyértelmű párhuzamot (ezért nem került a táblázatba). A diskurzusfunkciót és a jelentést tekintve a nyelvi anyag az alábbi kategóriák szerint csoportosítható: kapcsolatos kötőszóval kifejezett vs. explicit ellentét (*és* vs. *de*, ritkábban *pedig*, *hanem*); szembeállító vs. egyéb típusú ellentét; megszorító ellentét vs. megengedő alárendelés. A kifejezőeszközöket tekintve külön csoportba kerül a zéró vs. explicit kötőszóval jelölt viszony, valamint a mondatrész vs. tagmondat kifejezte viszony.

A diskurzusfunkciókkal kapcsolatban szót kell ejteni az egyes szövegpárhuzamokból adódó további változatosságról: az ellentét egyes fajtái (főként a kizárás) az oksági viszonyokkal mutatnak párhuzamot:

- 1590: Zebulun sem űzé ki a Chanaanęust, ki Gazerben lakic vala, *annac okáért* lakéc az Chanaanęus öközöttőc Gazerbe (vzsolyi, Bír 1, 30).
- 1626: Zábulon el nem tőrlé a' Czetron és Náalól lakóit: *hanem* közötték lakék a' Kananæus (Káldi, Bír 1, 30).
- 1590: ne légyen se része se öröksége az töb Izraellel, *hanem* az WRnac tűzes áldozatit és örökségét egyéc (vzsolyi, 5 Móz 18, 1).
- 1626: Ne légyena' papoknak, és Levitáknak, és mind abból a' nemzetségből-valóknak, részek és örökségek a' több Israellel, *mert* az Úr áldozatit és ajándékit észik (Káldi).
- 1519 k.: se tennen feyedre ne eskwgyel [...] Legyen *azert* ty bezettek: vğ, vğ, nem, nem (JordK., Mt 5, 36–37).
- 1541: se az te fedre ne eskeggël [...] *De* ez legyen a tũ beszidetek vğ vğ nem nem (Sylvester).
- 1519 k.: kyk magokat zydoknak mongyaak, de nem azok, *mert* hazwdnak (JordK., Jel 3, 9).

1590: kic mondgyác magokat Sidóknac, maga nem azoc, *hanem* hazudnac (vizensolyi).

Szintén nem ritka, hogy az egyik forrásban ellentétként jelenik meg az adott tartalom, míg a másik fordítás ugyanezt valamilyen határozói körülményként adja vissza (cél, idő stb.):

1590: Nem űzöm ki őket az ti ortzátoc elől, *hanem* lésznec mint tóuissec az ti óldalatokba (vizensolyi, Bír 2, 3).

1626: Az-okáért nem akartam őket el törteni színetek-elől: *hog*y légyenek ellenségitek, és azok isteni légyenek romlástokra (Káldi).

1590: Es ne nézzetec az ti sziuetec vtán, és az ti szemeitec vtán, a mellyec vtán ti paráznalkodtoc. *Hog*y meg emlekezzetec (vizensolyi, 4 Móz 15, 39–40).

1626: és ne kövessék az ő gondolattyokat, és szemeket, külömb-küľömb-féle dolgokkal paráznalkodván, *hanem* inkább emlékezvén az Úr parancholatiról (Káldi).

1519 k.: nem tehet az ffyw ennen magatwl valamyt, *kyt* latangya hw attyat tenny (JordK., Jn 5, 19).

1590: *hog*y ném czelekedhetic a' fiu ő magától, *hanem* ha látandgya az atyat tfelekedni (vizensolyi).

1519 k.: ne lathwan hű halalat, *hanem* elezer lathnaa vrnak (JordK., Lk 2, 26).

1590: *hog*y halált nem látna addig, *mignem* meg látná az Wrnac amaz Chriftulát (vizensolyi).

A variáció részben az esetleges eltérő szövegelőzményekkel magyarázható, illetőleg a figyelemirányítás eltérő tendenciáival.

4. Kontraszt és/vagy kapcsolat: tendenciák az explicit-implicit kifejezésmód kapcsán

Az ellentét mindhárom funkciója napjainkban is kifejeződik kapcsolatos és kötőszóval (Balogh 2000: 536–8). A bibliafordításokban az indirekt elvárásokra épülő ellentét jellegzetes – tipikusan verseket összekötő – retorikai megoldás, főként a Jelenések könyvében. Az alábbi példa minden vizsgált párhuzamos szövegben hasonlóan fejeződik ki: az előzményből kiderülnek az adott terület lakóinak erényei, a folytatás azonban – az ez alapján kialakuló elvárással szemben – nem arról tudósít, hogy Isten teljesen elégedett velük (azaz nincs félnivalójuk). Ezt követően azonban kiderül, hogy az ellenkezőjét sem kell feltételezni, fenntartva a bizonytalanságot:

1590: De vagyon valami ellened való mondásom, mert az te első szertetedet el hadtad [...] *De* ez íó benned, *hog*y az Nicolaitáknac tselekedtetek gyűlölted (vizensolyi, Jel 2: 4–6).

Jóllehet a történeti szövegektől egészen máig jellemző, hogy az ellentét bármely fajtája kifejeződhet kapcsolatos kötőszóval, az azonban kérdés, hogy a bibliai szövegekben milyen megoszlás mutatkozik ezen a téren. További szempont, hogy milyen pragmatikai tendenciára lehet ebből következtetni a kontextuális helyénvalóság és a kontextus felülírásának összjátékát tekintve (ajánlott értelmezés, *proffered interpretation*; Roberts 2004: 209–10), azaz törekednek-e az egyes fordítások az egyértelműsége a kötőszóválasztás által, vagy inkább a nyitott értelmezést preferálják. A két tendencia együtt is jelentkezhethet:

- 1590: keresic az emberec az halált és nem talállyác meg azt, és kéuánnánac meg halni, *de* az halál el mégyen előttőc (vizsolyi, Jel 9, 6).

A zéró kötőszóval való variáció a vizsgált anyagban összesen 88 szöveghelyen érinti a fordítások valamelyikét (újszövetségi: 30; ószövetségi: 58). Történetileg alapvető volt a kötőszó nélküli mellérendelés – a tartalmi viszonyok számos értelmezési lehetőségével –, és más forrásokban, például a kései ómagyar levelekben is jellemző volt a kötőszóhiány (Papp 1995: 727). A biblikus szövegekben ehhez képest meghatározó a mellérendelő kötőszók jelentős száma (bár főként a kapcsolatosak). Ezen a téren a vizsolyi biblia és a Káldi-féle fordítás hasonlóan mutatkozik, legalábbis a számarányokat tekintve közel azonos arányban fordul elő náluk az egyes viszonyok implicit jelölése (valamivel több mint az esetek felerészében).

Az ószövetségi szövegek képe változatosabb, mint az újszövetségi; a vizsolyi biblia *hanem* használata kisebb arányú, mint a Káldi-féle fordításé. Ez azonban nem azért van, mert az archaikusabb *de* kötőszó jelenik meg, inkább hajlamos implicit maradni ez a viszony:

- 1590: Nem esset el csak egy beszédis, mind abból az ió beszédből, mellyet szólótt vala az WR az Izrael házánac: Mindenec meg lőnec (vizsolyi, Józs 21, 45).
- 1626: Chak egy ige sem lőtt abban heában mellyet fogadott vala hogy bé-tellyesítene, *hanem* valósággal mindenek bé-tellyesedtek (Káldi).
- 1519 k.: te sem meegh be oda, *De* Josue Nwn ffya az the zolgaad, ew megyen (JordK, 5Móz 1, 37–38).
- 1590: Te sem mégy oda be. Az Iosue az Nun fia, aki áll te előtted, ő mégyen be oda, azért őtet biztassad (vizsolyi).
- 1626: Te sem mégy-bé oda, *hanem* a' Nun fia Hósue a' szolgálád, ő mégyen-bé éretted (Káldi).

A *hanem* hiánya nem okoz nehézséget a megértésben, hiszen a legtöbb esetben az első tagmondatban tagadás utal a kizárásra:

- 1541: el nem tavezik vala az Templombol / büytölieseekben es imadsagokban magat foglalta vala (Sylvester, Lk 2, 37).
- 1590: nem táuozi vala el az templomtól, *hanem* éjél és nappal szólgál vala Istenec (vizsolyi).

A témaváltás jelzését a vizsolyi bibliában a központozás hangsúlyozza, míg később ezt a funkciót is átveheti a *hanem*:

- 1519 k.: masnak attam ewteth, *de* egy hwga vagyon, ky zep ewnalanal (JordK., Bír 15, 2).
 1590: annac okaért adám őtet az te társodnac: Az ő őcze nem de nem szebé annál (vizsolyi).
 1626: és azért adtam őtet [...] *hanem* vagyon őttse, mely ifiabb (Káldi).

Jellemző továbbá a kapcsolatos kötőszó gyakori előfordulása már az ómagyar biblikus szövegekben is. Ezt általában a fordítás sajátosságának tartja a szakirodalom: hebraizmus a latin megfelelők közvetítésével (Juhász 1992: 802; Haader 2018: 220). Minél változatosabb jelentésű egy mellérendelő kötőszó, annál inkább hajlamos más típusokkal érintkezni, így az *és* különösen sokfunkciónak számít a korszakban, az ellentét fajtái közül a szembeállítás és a kizárás kifejezésére használatos (Haader 2018: 220–1). Ez kimutatható a középmagyar bibliafordításokban is (az átjárhatóságot a szerkezetek közötti variáció is mutathatja):

- 1590: nem hagyja élőt, *és* minden lelket meg őlé (vizsolyi, Józs 10, 40).
 1626: nem hagyja abban semmi maradékot, *hanem* mindent a’mi lehelhet vala meg-őle (Káldi).
 1590: Ti pediglen legyetek vtánoc az ti ellenségtekne *és* az ő vtóliárióikat vágiátok és ne boczasságtoc be őket (vizsolyi, Józs 10, 19).
 1626: tí pedig ne állyatok, *hanem* kergessétek az ellenséget, és a szaladóknak utól-járóját vágton vágjátok (Káldi).

A vizsgált párhuzamos források sem törekszenek ugyanakkor mindig a kizárás egyértelmű jelölésére (ezúttal épp a vizsolyi jelöli expliciten):

- 1519 k.: es nem törlyóm ky ew neveeth az eelew kenyből, *es* vallom ew neveeth en atyannak (JordK., Jel 3, 5).
 1514: ęs nem törlóm el az ű neuít az ilő kőnuból *ęs* meg vallom az ű nevuít (Sylvester).
 1590: és el nem törlóm annac neuét az életneć kőnyuéből, *hanem* vallást tézsec annac neuéről (vizsolyi).
 1626: és ki nem törlóm az ő nevét az Élet-kőnyvéből, *és* meg-vallom az ő nevét (Káldi).

Az ószövegségi szöveghelyeket tekintve ugyanakkor Káldi fordítása mutatkozik explicitnek ezen a téren – legalábbis a vizsolyi bibliához képest, bár jelentősebb mennyiségi különbségekről nem beszélhetünk (az eltérés a zéróval és az *és*-sel történő variálódáskor mutatkozik), ráadásul a két forrás a legtöbb esetben „kiegészíti egymást”: ha az egyik implicit megoldást választ, a párhuzamos szöveghelyen kötőszózat. Ez szabad váltakozásra enged következtetni, a viszony implicit voltának pedig, a központozás alapján következtetve, retorikai szerepe lehet a vizsolyi bibliában.

Az explicit-implicit kérdéskör mentén további szempont a kapcsolatos kötőszó ellentétet kifejező használata. Az értelmezést tekintve az *és*, illetőleg a *de* kötőszós szerkezetek hasonlóan sokrétűek, többféle konvencionális implikaturát képezhetnek (hasonlóan az igeneves szerkezetekhez, vö. Gugán 2002: 38–9, l. még Varga 2017). A kapcsolatos viszony és a szembeállítás különösen átjárható kategóriának minősül: „A kapcsolat és a szembeállítás (az ellentét legenyhébb formája) jelentésbelileg igen közel állnak egymáshoz” (a *meg* kötőszó kapcsán Haader 2003: 688; Papp 1995: 481). Megszorító ellentétként ugyanakkor az *és* inkább a kötőszói funkció megerősítéseként társul az újabbakkal (Haader 2003: 689). Az itt összevetett bibliafordítások ugyanakkor azt a tendenciát mutatják, hogy a megszorító *de* az *és* ellentétet kifejező használatával igen gyakran variálódik (a vizsgált anyag újszövetségi részében 99 szöveghelyen, az ószövetségiben 41 alkalommal). Mind a négy fordításban egyazon megoldással élnek a következő példában:

- 1519 k.: Azok kedeg nem ertyk vala e bezedet *es* feelnek raytta hwtet megh kerdeny (JordK., Mk 9, 32).
 1541: *Es* űk nem tuggák uala mit mondana *es* nem merik vala űtet meg kerdeni (Sylvester).
 1590: Ők pedig nem értic vala ez mondást, *és* félneć vala őtet meg kérdeni (vizsolyi).
 1626: Ők pedig nem értik vala az ígét, *és* félnek vala őtet megkérdeni (Káldi).

Ugyanakkor nem lehet teljes következetességet feltételezni egyetlen forráson belül sem, noha az evangéliumok közötti tartalmi megfelelés akár ezt lehetővé is tenné (az első adat teljes megfelelést mutat a párhuzamos fordításokkal, a másodikban a vizsolyit kivéve mind az *és*-t alkalmazza):

- 1590: Mert el iött az esső , el iött az ár víz , el iöttec az szelec, meg űt-köttec az házba, *és* nem romlott el (vizsolyi, Mt 7, 25).
 1590: mineć vtánna pedig el iött az ár víz, meg űtközött az folyó víz abba, *de* azt meg nem mozdithatta (vizsolyi, Lk 6, 48).

A források közötti legmarkánsabb különbség ezen a ponton rajzolódik ki, főként az újszövetségi részek alapján. A vizsolyi biblia a kigyűjtött szöveghelyek több mint háromnegyedében (77%) megszorító kötőszót használ, egyértelművé téve a kifejezni kívánt viszonyt (az ószövetségi anyag kisebb arányt mutat a *de* javára, 60% alatt, ugyanakkor jelentősen kevesebb a szöveghely is). Sylvester és Káldi fordításában éppen fordított az arány: az előbbi 74%, míg az utóbbi 80%-ban *és*-sel kapcsolja ezeket a helyeket (Káldi fordításának ószövetségi részeiben az arány szintén 60% alá csökken). A JordK. esetében kevésbé kiugróak az arányok, de valamivel több mint a szöveghelyek felében szintén a kapcsolatos megoldás szerepel. Különösen tendenciaszerűnek mutatkozik a vizsolyi biblia eltérő, a megszorító ellentétet explicit kötőszóval is kihangsúlyozó megoldása a Jelenések könyve 12–13. fejezetében.

A többi három fordításban közös, hogy az alábbi példákban *és*-sel fejezik ki az ellentétet – ezúttal ezek közül csak Káldi fordítását idézem (az eddigieknél nagyobb kontextussal):

- 1590: Es lőn az egben nagy viaskodás Az Mihál és az ő Angyali viaskodnac vala az sárkánnyal, és az sárkánis tusakodic vala, és az ő Angyali. *De* nem veheténc diadalmat, és az ő helyekis többé nem találtatéc menyben (vizsolyi, Jel 12, 7–8).
- 1626: És nagy harcz lőn az égben: Mihály, és az ő Angyali harczolnak vala a' sárkányal, és a' sárkány harczol vala és az ő Angyali: és nem veheténc erőt, se helyek nem találtaték azoknak többé az égben (Káldi).

A fenti példában a kontextus világos a szövegelőzmény miatt, az elvárásokat pedig meghatározzák a befogadó általánosabb tudása, vélelmei. Az előfeltevések és elvárások tehát indirektek: a szereplők megnevezésének sorrendje, valamint a harc, a tusakodás megisméltése (és másodjára nyomatékosan a sárkányhoz kapcsolása) miatt implikálódhat a sárkány lehetséges győzelme (a hívő olvasói számára akár elővetítve ennek minden lehetséges negatív következményét). A folytatás azonban nyilvánvalóvá teszi a sárkány tusakodásának eredménytelenségét – a megszorító ellentét ezt közvetlenebbül hozzáférhetővé teszi a befogadó számára (annak rendkívüliségére is irányítva a figyelmet), mint az első pillantásra inkább időbeli rákövetkezést kifejező *és*. Ez utóbbinál a kontextus felülíródik a szituáció ismeretében (bár az *és* 'és mégis/mégsem' értelemben jelezhet szokatlanságot, váratlanságot). A további példák hasonlóan működnek, újra és újra előrevetítve a Napba öltözött asszonyt fenyegető veszélyeket:

- 1590: Mikor azért látta vólna az sárkány hogy le vettetet vólna az földre, kergetni kezde az aszoni állatot melly az fiat szülte vala. *De* adattatánac az aszoni állatnac ket nagy sas szárnyác, hogy az sárkány előtt el repülne az puztába az ő helyére, hogy tápláltasséc ott ideig (vizsolyi, Jel 12, 13–14).
- 1626: És minek-utánna látá a' sárkány hogy levettetett vólna a' földre, kergeté az aszszony'állatot, melly a' fiú magzatot szülte: és adatának az aszszony'állatnac két nagy sas szárnyak, hogy a' pusztába röpülne az ő helyére, a' hol tápláltatik ideig és időkig (Káldi).
- 1590: Es botsáta az kigyó az ő száiaból az aszoni állat vtán v'gy mint folyó vizet, hogy azt azzal el ragadtatna. *De* segítségül lőn az föld az aszoni állatnac, és meg nitá az föld az ő száiat, és el nyele az folyó vizet, mellyet az sárkány az ő száiaból botsátott vala (vizsolyi, 12, 15–16).
- 1626: És a' kigyó a'szájából az aszszony'állat-után mint egy folyó-vizet bocháta, hogy őtet el-ragadtatná a' folyó-vízzel. És meg-segété a' föld az aszszony'állatot, és meg-nyitá száját a' föld, és el-nyelé a' folyó-vizet, mellyet a sárkány a' szájából bochátott vala (Káldi).

Az *és*-t, illetve a *de*-t követő következő tagmondatok minden esetben érvénytelené teszik az előzményből indirekt módon következő, implicit elvárás, a folytatás pedig hangsúlyozza ezt:

- 1590: Meg haragodéc azért az sárkány az aszoni állatra, és el méne hogy hadakoznéc egybebeckel (vizensolyi, 12, 17).

A továbbiakban hangsúlyos a két esemény/helyzet együtt járásának szokatlan, rendkívüli volta – a *halálos seb* már a jelző megválasztásával előrevetíti a halált mint legvalószínűbb következményt. Ezt az elvárás azonban törlő a folytatás, a legvalószínűtlenebb következményről számolva be (vö. *csodálkozék*); máshol pedig a látszattól eltérést jelezve:

- 1590: Es látám hogy egy az ő feiei közöttül v'gy mint halálos sebbel meg sebesitetett, *de* az ő halálos sebe meg gyógyitáték (vizensolyi, 13, 3).
 1626: És láték egyget a'feiei-közöttül mint-ha halálra ölettetett volna meg: és az ő halálos sebe meg-gyógyitáték. És chodálkozék az egész föld a'fene-vad-után (Káldi).
 1590: Es látéc más fene vadat felioñi az földből, kinec ket szarva vala, mellyec az báránnac szarvához hasonlatosoc valánac, *de* vgy szól vala mint az sárkány (vizensolyi, 13, 11).
 1626: És láték más fenevadat fel-jöni a' földről, és két szarva vala hasonló a' Bárány szarvához, és szöll vala mint a' sárkány (Káldi).

A vizsolyi biblia ezen a téren inkább az értés és megértetni akarás (a kontextusnak közvetlen megfeleltetés) elvét érvényesíteni, a kötőszóválasztással ráirányítva a figyelmet a majdani elvárásokra és azok felfüggesztésére vagy érvénytelenségére. A többi fordításra a biblikus szövegekben hagyományosabb és használat a jellemző, valószínűleg inkább a szöveghez tapadó fordítást helyezve előtérbe, az ezzel együtt járó nyitott, közvetett értelmezéssel együtt.

Az ellentét viszonya kapcsolatos kötőszóval kifejezve, illetőleg a kétféle kifejezés mód váltakozása ugyanakkor nemcsak a fordításokra jellemző; az eredeti, magánéleti regiszterből származó szövegekben – levelekben, tanúvallomásokban – sem példátlan a Történeti magánéleti korpusz alapján. Elsősorban a megszorító utótagú ellentétre és a szembeállító ellentétre adatható a váltakozás:

- 1591: Egikor pap lukacine ker vala tulem vajat, *es nem* adek ismet ez utan ker vala tulem penzt, *es nem* adek es hortelen olj niaualiam len, hogi ciak meg nem halek (Bosz. 15.).
 1730: vas rostat jött kérni *de* nem adtunk néki (Bosz. 79.).
 1717: Látta a fatens Szücs Annát a Biro János háza alatt állani, mikor a kutyallyat kergettik, *es* onnet hová ment nem tudgya (Bosz. 31.).
 1717: Hogy a kutyallyat ki kergettette Szücs Anna, a fatensnek ott font egy kevesse, onnal el ment *de* nem tudgya a fatens hova (Bosz. 31.).

² A Történeti magánéleti korpuszból származó adatokat a kötetek alapján betűhűen közlöm (<http://tmk.nyud.hu/forrasok.php>), a hivatkozás a forrás korpuszbeli rövidítése és a perszám, levélszám alapján történik.

- 1579: de ez vtan Sulyok Istwannak Ismerd Lenj *es nem* Baratodnak tarchad (Tel., 110.).
- 1653: használ nekie, azért kirte öis, *es nem* mas gonosz uigre (Bosz. 457).
- 1708 nem hijába késnek vele, mivel ez után Károlyban leszen az posta, *és nem* Szathmárt (Kár. 81.).
- 1712: tovább is engedje Isten, én adhassak nekik *és nem* ök nekem (Kár. 130.).

A *nem pedig* változatra az adatbázis mindössze két adatot tartalmaz, azokat is a 18. századból: 1716: *tehát az Baba hívta a fatenst Komának, nem pedig Veres Nagj Jánosnét* (Bosz. 61.); 1751: *ennek előtte cir. 7 Esztendővel lévén a Fatensnek Fele-sege nyughatatlanságban, hogy egész Éczakais kellett néki vigyázással nem pedigh nyugodalommal el tölteni* (Bosz. 328.). A szembeállítást így kifejező megoldás tehát a korpusz (és a vizsgált bibliafordítások) alapján a korszak jellemzője – noha a későbbiekben sem teljesen példátlan.

5. Adalékok a kizáró ellentét alakulástörténetéhez és variációjához

A hagyományos leírásban a kizáró használat képviseli a legerősebb ellentétet. Pragmatikai/funkcionális megközelítésben viszont vitatott a megítélése, Hadrovics szerint teljesen eltérő kategóriába sorolható, mint a megszorító (1969: 179–80), míg Bratinka szerint az implikációkat tekintve kapcsolat van közöttük (1987: 24–6). A kizáró *de*, illetőleg *hanem* által összekapcsolt tagmondatok két külön állításra vonatkoznak, így mindkét tartalom érvényes maradhat anélkül, hogy együtt ellentmondást eredményezne, míg a megszorító funkciónak része az ellentmondás, és annak az implicit elvárásnak a felfüggesztése, hogy az adott két cselekvés, történes jellemzően nem jár együtt. A két tagmondat tartalmának együttes érvényessége természetesen azzal függ össze, hogy az első tagmondatból nem törölhető a tagadás anélkül, hogy a kifejezni kívánt viszony megváltozna (a formával együtt, vö. *nemcsak...*, *hanem... is*). Az előző tagmondatban *egyéb nem* stb. típusú szerkesztés „szinte maga után vonja” a ’de egy bizonyos dolog igen’ értelmű folytatást (Juhász 1991: 492–3, 1992: 795; Papp 1995: 730, 734–5). A *hanem* a 16. század során váltja fel a *de*-t ebben a funkcióban. Erre alkalmassá teszi az elsődlegesen kiemelő, megkülönböztető funkciója, illetőleg annak átértékelődése ’hanem csak’ > ’csak, kizárólag’.

Az újabb kötőszó térnyerésének fokozatos volta mind a négy vizsgált forrásban megmutatkozik:

- 1519 k.: Lassad hoǵ senkynek ne mongyad; *de* meny el (JordK., Mt 8,4).
- 1541: Meglássad hoǵ valakinek ne mongád *de* menn el (Sylvester).
- 1590: meg lásd hogy senkinec ne mondgyad *hanem* meny el (vizsolyi).
- 1590: annac okaért mostan nem nyúlhatunk hozzáioc. *De* ezt czelekedgyűc vélec, (vizsolyi, Józs 9, 20).

1626: és azért nem nyúlhatunk hozzájuk. *Hanem* ezt chelekedgyük nékik (Káldi).

A következő táblázat azt mutatja meg, hogy az egyes forrásokban mennyire gyakori a *hanem* előfordulása. A Biblia két fő részét egyrészt a források közötti nem teljes átfedés miatt vettem külön, másrészt így az esetleges különbségek mintázatai jobban megfigyelhetők. A *szöveg hely* ezúttal azt jelzi, hogy összesen hány helyen fordult elő kizáró ellentét (függetlenül attól, hogy csak az egyik vagy csak a másik forrásban, míg a többiben nem).

3. táblázat. A *hanem* előfordulási gyakorisága forrásokra lebontva

JordK.: 11	JordK.: 41
–	Sylvester 149
vizsolyi: 76	vizsolyi: 166
Káldi: 96	Káldi 163
ÓSZ-szöveg hely: 102	ÚSZ-szöveg hely: 187

A kifejezőeszközök szerinti variációról elmondható, hogy JordK.-nél későbbi fordításokban előforduló *hanem*-ek aránya kiegyensúlyozottabb képet mutat az új-szövetségi anyagban, mint az ószövetségiben. Ebből az is látszik, hogy Sylvester fordítása ezen a téren inkább a vizsolyi bibliával és Káldi fordításával mutat hasonlóságot, kevésbé jellemző rá az archaikusabb *de* használata. A JordK. az esetek mintegy 78%-ában választja az archaikusabb megoldást (az ószövetségi anyag esetében a szöveg hiányok miatt nem egyértelmű az arány).

Mivel a vizsgált anyagban összesen 52 esetben mégis a többi fordításnak megfelelően az újabb kapcsolóelem szerepel a szövegben, kérdés, hogy ennek alapján kirajzolódik-e valami korlát, szempont a változatok közötti választásról, illetőleg az újabb változat térnyeréséről. Néhány példa a forrásokkal való teljes megfelelésből:

1519 k.: nem valanak ffyay *hanem csak* leany (JordK., Józ 17, 3).

1519 k.: Nem az my reghy atyankkal, *hanem* my velwnk (JordK., 5 Móz 5, 3).

1519 k.: nem nylwan, *hanem* oly mynt tythkon (JordK., Jn 7, 10).

1519 k.: Nynczen kyralywnk, *hanem* czazarwnk (JordK., Jn 19, 15).

1519 k.: meg ne serteneek az zóld fyweketh, se faakat, *hanem csak* embereketh (JordK., Jel 9, 4).

E részletek alapján arra következtethetünk, hogy ha alanyra vagy a leírt esemény egyéb körülményére vonatkozik a tagadás (és így a kizárás), akkor megjelenik a *hanem* is. Az eddigi adatok azonban nem utalnak arra, hogy ez az állítással kapcsolatos kizárásra is jellemző (a többi fordításban e helyen *hanem* szerepel, egyet idézek):

1519 k.: ne ellene allany az gonoznak. *De* ha ky arczwl ytendy yob arczadat (JordK., Mt 5, 39).

- 1590: hogy az gonosznac ne állyatoc ellene (gonoszszal) *hanem* az ki téged iob felől artzul ütend (vizensolyi).
- 1519 k.: nem vagok melto hog be yew en haylokom ala, *de* csak mongyad ygheeddel (JordK., Mt 8, 8).
- 1626: Urā nē vagyok méltó hogy hajlékōba jō'j: *hanē* chak egy szóval mōgyad (Káldi).

A fenti esetben Sylvester fordítása annyiban mutat különbséget, hogy a kizáró ellentétet a *sōg* ('sőt') fejezi ki. Az állítmánnyal kapcsolatban kirajzolódó szerkezeti korlát az ószövetségi részletekben is megfigyelhető:

- 1519 k.: Nem megyek el teeveled. *De* az en zyleteesenek feldere terók (JordK., 4 Móz 10, 30).
- 1626: Nem megyek-el veled, *hanem* meg-térek földembe (Káldi).
- 1519 k.: Es nem akaratok ew belee zallany, *De* hytetlenek leetek wr ystennek zawara (JordK., 5 Móz 1, 25).
- 1590: Es mind azáltal nem akarátoc fel menni, *hanem* ellene tusakodátoc (vizensolyi).

Jellemző ugyanakkor a JordK.-re a *hanem* használata annak archaikusabb, kiemelő, megkülönböztető funkciójában (Haader 2003: 688–9). Ez a használat viszont időnként jelöltebb formában figyelhető meg itt, mint a többi fordításban:

- 1519 k.: Ystenth soha senky nem latta; *hanem csak* hű eggethlenee (JordK., Jn 1, 18).
- 1541: soha senki nem latta. Az eggetlen egg fiu ki az at'ának kebeliben vagon ű hirdette ki (Sylvester).
- 1590: Istent soha senki nem látta, amaz eggyetlen egy szűletet fiu ki az atyánac kebelében vagyon, az beszéllette meg mi nékűnc (vizensolyi).
- 1626: Az Istent soha senki nem látta: az eggyetlen-egy szűletett fiú, a'ki az Atyának kebelében vagyon, ő beszéllette-meg (Káldi).

A megkülönböztetés, kiemelés a későbbi forrásokban hajlamosabb mondatrészértékű formában, például ragvonzó névutós szerkezetben megjelenni:

- 1519 k.: Egy waras sem leletteteek, ky Izraelnek megh nem holdolt vona *hanem csak* az eweus (JordK., Józ 9, 19).
- 1590: Nem vólt olly város ki békeséget tett vólna az Izrael fiaiuat, az Hiueusoktól Gibonnac lakoitul el válua (vizensolyi).
- 1626: Nem vólt olly várás melly meg-adná magát [...] Hevaucustól meg-válva (Káldi).
- 1519 k: Senky nem lattya ez nemzethseeghbely nepek kezzól az yo fledet [...] *hane'* csak kaleb (JordK., 5 Móz 1: 35–36).

- 1590: eggyis nem láttya az ió földet, [...] Az Chalebtől Iephune fiától megválua (vizensolyi).
 1626: Nem fogja eggy-is látni [...] Kálebtől meg-válva (Káldi).

Az újszövetségi forrásokban még a kötőszó eredetét felidéző, feltételhez kapcsolt megkülönböztetés (kiemelés), kizárás jellemző:

- 1519 k.: *hanem ha* ky wyonnan zyletendyk masodzer, nem lathatt”a ytennek orzagat (JordK., Jn 3,3).
 1590: ha valaki vijjonnan nem születendic, nem láthattya az Istenec orszagát (vizensolyi).

A négy elemzett fordítás közül a JordK. őrzi leginkább a *hanem* archaikusabb funkcióit (nem egyszer a leginkább explicitté téve ezeket), miközben a kizáró ellentét terjedésének folyamatát is mutatja. Úgy tűnik, az, hogy az archaikus vagy az újabb kötőszó fejezi-e ki a kizáró ellentétet, attól függ, hogy az adott elem a mondat mely részére vonatkozik. Az adatok alapján legalábbis az állítmányt követően jelenhetett meg legkésőbb a kötőszó újabb szerepben – a kérdés természetesen kutatást igényel a teljes anyagon, illetőleg más források bevonásával.

Ahogy arról már volt szó, a megszorító és a kizáró ellentét közötti átjárhatóság vitatottnak tekinthető, mivel az első esetben felfüggeszthető az az elvárás, hogy a két cselekvés/állapot hagyományosan nem jellemző együtt, míg a másodikban az együtt előfordulás expliciten tagadva van. Éppen ezért kérdés, hogy a párhuzamos szöveghelyeken a kizáró funkciójú *de* egyszerűen az archaikus változat választását jelenti, vagy megszorító értelmű is lehet, megengedve az ellentmondást. Az alábbi esetben a lehetséges ellentmondás lényegében a megszólítottak tudására vonatkozik, így általánosabb értelmű, mint a jelzett cselekvések:

- 1519 k.: es en magamtwl nem yettem, *de* vagon ygaz ky enghem boczatot kyt thy nem twttok (JordK., Jn 7, 28).
 1541: es en magamtul nem iüttem *hanem* igaz az ki enghemet el boczāta [...] (Sylvester).
 1590: és én magamtól nem iöttem, *de* igaz az ki engemet el küldütt, kit ti nem esmértec (vizensolyi).
 1626: és én magamtól nem jöttem, *de* igaz az ki engem küldött [...] (Káldi).

A további alternatív kötőszóválasztás szintén a megszorító-megengedő jelentés felé elmozdulás lehetőségét veti fel:

- 1519 k.: ty reatok eegyeb terhet nem boczatok; *de maga*, myben vattok meg tarczatok (JordK., Jel 2, 24–25).
 1541: nem ereszték tū reatok eegyeb terhet / *de maga* tarczātök azt az mell’ vagon (Sylvester).

- 1590: nem vetec reátoc más terhet. *Hanem* az melly nállatoc vagyon, azt tartsatoc meg (vizsolyi).
- 1626: nem vetek rátok más terhet, *mindazáltal* azt, a' mi nálatok vagyon, tartsatok-meg (Káldi).

Az alábbi részlet nemcsak a váltakozó kötőszóhasználatot mutatja, hanem a megszorító és a kizáró ellentét közötti átjárhatóságot, illetőleg szerkezeti variációt, a tagmondatok sorrendjének (illetőleg lineáris és beékelést tartalmazó változatát) is beleértve:

- 1519 k.: az byneseket ysten megh nem halgattya, *de* ha ky ysten feelő léënd, es ky hű akarattyat teezy, az ollyant hallgattya meg (JordK., Jn 9, 31).
- 1541: az bűnösököt isten meg nem hallgatta, *hanem* azt hallgatt'a meg az ki isten filő ember (Sylvester).
- 1590: az Isten a' bűnöseket meg nem halgattya, *De* az ki az Istent tiszteli, és az ő akarattyát tselekeszi [...] (vizsolyi).
- 1626: a' bűnösöket az Isten meg nem halgattya: *de* a' ki Isten-tisztelő, és az ő akarattyát chelekeszi [...] (Káldi).

A párhuzamos szöveghelyek máshol is olyan mértékű átjárhatóságot mutatnak, ahol a tagmondatsorrend is eltérő lehet – ez főként az ószövetségi részekre jellemző:

- 1590: kezekben adunc tégedet ő nekiec, *de* meg nem ölünc tégedet (vizsolyi, Bír 15: 13).
- 1626: Meg nem ölünc téged, *hanem* kötve kézbe adunc (Káldi).
- 1590: Az idegenec adgy vsurára, *de* az te atyádiánac vsurára ne adgy (vizsolyi, 5 Móz 23: 20).
- 1626: ne adgy uzorára az atyád-fiának [...] *hanem* az idegennek (Káldi).

A bibliafordításokat tekintve tehát a kérdés mindenképpen összetett, és egyelőre nem válaszolható meg határozottan. Mindenesetre a korszak magánéleti regiszterében sem példátlan (a Történeti magánéleti korpusz adatai alapján), hogy az állítványra vonatkozó kizáráskor a *de* jelenik meg:

- 1538: En nem tiltlak !hg oda ala Ne Mennil a Jozagba, *de* chak ezt mondom (Svetk., 2.).
- 1584: Akkor elmene, és nem láttam, *de* hallottam, hogy azutánn is kétszer is jött késen oda (KBosz., 24.).
- 1591: Ezon azzonni azt monta az en uram nekom germekot nem cinalhatot volna, *de* nagy balas cinalta (Bosz. 15.).

Az adatok száma azonban nem elégséges ahhoz, hogy az eredeti szövegek alapján határozottabb megállapítást tegyünk arra vonatkozóan, hogy a kizárás hatóköre ténylegesen befolyásolja-e az újabb változat terjedését.

6. Összefoglalás

Az ellentétes mellérendelés kifejezőeszközeinek és funkcióinak variációja számos területen megmutatkozott a JordK., a vizsolyi biblia, valamint Sylvester és Káldi fordításainak összevető elemzése során. A variáció egy része változáshoz kapcsolódik, más része pedig a különféle nyelvhasználati sajátosságokról (például a kontraszt párhuzama más körülményekkel, például oksággal kifejezve vagy a szembeállító és *nem* használata) nyújt pillanatképet – kitekintve a magánéleti regiszterre is.

Az egyik változás a kifejezőeszközök használatában a kizáró ellentétet érinti. Ezen a téren a fokozatosságot sikerült érzékeltetni, mivel egy-egy szöveget vizsgáltam részletesen egy-egy időszakból. A JordK. adatai alapján a kapcsolóelem „hatókörének” szerepe lehetett az újabb változat terjedésében. Ahogy várható volt, a JordK. a többi forráshoz képest archaikusabb ezen a téren, miközben Sylvester nem sokkal későbbi fordítása az újabbakhoz hasonlít. A vizsolyi biblián belül is mutatkoznak különbségek a kizáró viszony kifejezésében, ebben azonban főként az explicit-implicit, (illetőleg közvetlen-közvetett értelmezés), azaz a zéró vagy az *és* kötőszó, valamint (több forrásban is) az egyéb, például oksági viszonyok játszanak szerepet. A magánéleti regiszterre való kitekintés alapján a 16. század második felében sem példátlan az archaikusabb *de*-vel kifejezett kizáró ellentét, a hatókört illetően azonban további kutatások szükségesek.

Markáns variáció mutatkozott a megszorító ellentét kifejezésében, az ellentét, a megengedés és a kapcsolatos viszony elhatárolását is felvetve (a magánéleti regiszter alapján általánosan a korszak jellemzőjeként). Ezen a téren két szélsőséges tendencia rajzolódott ki, ezek külön forrásokhoz is köthetők (főként az újszövetségi fejezetek alapján): a vizsolyi biblia (és kisebb részben a JordK.) esetében a megszorító ellentétet a kötőszóválasztás által rendszeresen egyértelmű formában fejeződik ki, irányítva a figyelmet: ezt az értés-megértetés szándéka motiválja, az egyértelműségre törekvés. Káldi és Sylvester fordításában ezeken a helyeken is elsődlegesen a sokfunkciós *és* jelenik meg (az ómagyar fordításokhoz hasonlóan), csak ezeket olvasva a tartalmi viszonyok többféle – a szövegelözmény és a világról való tudás alapján felülírható – értelmezése is lehetséges, ez ugyanakkor feldolgozás közvettségével jár. A forrásszöveg sajátosságának bizonyult annyiban, hogy az ószövetségi és az újszövetségi részek az egyes fordításokon belül is eltérő tendenciákat mutathattak, nem egyszer a szerkezetbeli variációt is beleértve.

FORRÁSOK

- JordK. = Jordánszky-kódex 1519. k. Régi magyar nyelvemlékek. 5. Közreadja: Toldy Ferenc–Volf György. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Káldi = Káldi György. Szent Biblia. Bécs. 1626. [Hasonmás: Faximilex Kiadó, Budapest, 2002.]
- Sylvester = Sylvester János. Uy Testamentu magar nelwen mellet az Görög és Diak nelvből uyonnán fordijtank, az Magar nipnek Kereszten hütben valo ippülisire. Sárvár, 1541. [Hasonmás kiadás Kossuth, MTA KIK, Budapest, 2017.]
- TMK = Történeti magánéleti korpusz (<http://tmk.nyud.hu/>).
- vizsolyi = Károlyi Gáspár. Szent Biblia. Vizsoly. 1590. [Hasonmás kiadás: Magyar Helikon, Budapest, 1981.]

SZAKIRODALOM

- Balogh Judit 2000. A mellérendelő összetett mondatok. Az ellentétes mellérendelés. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar Grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 536–38.
- Bratinka József 1987. *De, hanem, hogynem*. Pragmatikai megközelítésben. *Néprajz és Nyelvtudomány* 31–32: 21–41.
- Dömötör Adrienne 2003. Szinonim mondat szerkezetek és formai változatok. Vonatkozó mellérendelt alárendelések és párhuzamaik hat korai bibliafordítás tükrében. *Magyar Nyelv* 99: 448–66.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017. Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- Gugán, Katalin 2002. Syntactic Synonymy: A case study. *Acta Linguistica Hungarica* 49: 23–49. <https://doi.org/10.1556/ALing.49.2002.1.4>
- Haader Lea 2001. Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban). *Magyar Nyelvőr* 125: 354–70.
- Haader Lea 2003. Mondattörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris, Budapest, 677–90, 770–5.
- Haader Lea 2004. Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel. *Magyar Nyelvőr* 128: 464–9.
- Haader Lea 2018. Az összetett mondatok. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 209–25.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Juhász Dezső 1991. A kötőszók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 475–500.
- Juhász Dezső 1992. A kötőszók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 772–814.
- Juhász Dezső 1999. Az ómagyar nyelvi normáról és Sylvester nyelvtanáról néhány kötőszó kapcsán. *Magyar Nyelv* 95: 453–6.
- Juhász Dezső 2002. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudomány-szemléleti kérdések. In: Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János (szerk.): *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Debrecen–Jyväskylä, 165–73.
- Juhász Dezső 2018. A nyelvjárástörténetéből. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 361–78.
- Papp Zsuzsanna 1995. A mellérendelő mondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 719–57.
- Roberts, Craig 2004. Context in Dynamic interpretation. In: Horn, Laurence – Ward, Gregory (eds.): *The Handbook of Pragmatics*. Blackwell Publishing Ltd., Malden–Oxford–Carlton, 197–220.
- Szabó András 2012. *A rejtőzködő bibliafordító Károlyi Gáspár*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- Tagliamonte, Sali A. 2018. *Near done; awful stable; really changing*: The suffixless adverb in dialects of the UK. *Diachronica* 35: 107–43. <https://doi.org/10.1075/dia.16027.tag>
- Varga Mónika 2017. „Nem szólhatván, az Úristent segítségül hívta” – A fonák okság kifejezéséről középmagyar szövegekben. *Magyar Nyelv* 113: 59–74. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2017.1.59>

Varga Mónika
tudományos segédmunkatárs
Nyelvtudományi Intézet
<https://orcid.org/0000-0002-5389-2167>

SUMMARY

Varga, Mónika

On adversative coordination based on translations of the Bible from the 16–17th centuries: variation and change

This paper studies the variation of diverse types and interpretations of adversative coordination in the Middle Hungarian period, based on the data of parallel passages of several different Hungarian translations of the Bible from the 16–17th centuries. One of the main topics is the diffusion of corrective *de* ‘but’ (the older variant) and *hanem* ‘but rather’ (the innovative variant), arguing that the scope of the conjunction can be considered to be a constructional constraint of the change (according to data from Jordánszky Codex). Another main topic explored is the variation of *de* ‘but’ and the adversative use of *és* ‘and’, shedding light on the tendencies of the usage of the era. The analysis shows that counter-expectational use of contrast is expressed in a direct way (with *de* ‘but’) in the passages of Jordánszky Codex and the Bible of Vizsoly, turning the readers’ attention immediately to the contrast, while (in the translations of János Sylvester and György Káldi) there was also a tendency of combining these clauses with *és* ‘and’, showing the ambiguous nature of the relations, thus involving a proffered interpretation.

Keywords: adversative coordination, variation, diffusion, change, translations of the Bible, Middle Hungarian Period.

Pragmatika és pszicholingvisztika összekapcsolódásának változatai¹

A pszichopragmatika az utóbbi fél évszázad során kétszer született meg. Ha a pragmatika tág, Morris- (1975; róla l. Nagy 2005) féle felfogásából indulunk ki, amely szerint a pragmatika a jelek és a használók viszonya, akkor elvont szinten minden pszicholingvisztika valójában pragmatika. A „pszichopragmatika” azonban szűkebben értelmezte ezt a viszonyt. A nyelv használati kereteinek értelmezését a pszichológiai kutatás adatigényeihez próbálta kapcsolni. Kezdetben individualisztikus keretet használt. Elsősorban arra volt kíváncsi, hogy a használók mint egyének reprezentációiban hogyan jelennek meg a jelek szintaxisán és szemantikáján túlmutató mozzanatok, hogyan egészíti ki a kontextus leképezése és a külvilág ismerete a feldolgozást. Az újabb szakaszban ez az illesztés is társas fordulatot vett: az elsődleges kérdéssé az vált, hogy hogyan képezik le a beszélők a partnerek tudásait, és ez hogyan befolyásolja nyelvi tevékenységüket (Reboul–Moeschler 2006). Hasonló változás nemcsak a pszichopragmatikában, hanem a nyelvészeti pragmatikában is végbement. Tátrai Szilárd (2011, 2013) magyarul is jól összefoglalja ezt a váltást.

¹ Ez a dolgozat 3 előadáson alapul. Az elsőt a Pannon Egyetem Pszicholingvisztikai Nyári Egyetemén, 2018. június 10-én tartottam angolul, a másodikat a *Féltúton* című doktorandusz-konferencián az ELTE BTK-n, 2018. október 11-én magyarul, a harmadik változatot pedig a X. DUCOG konferencián bemutatott poszterem képviseli, 2018. május 15-éről. Köszönet Forgács Bálint (ELTE) és Schnell Zsuzsa (PTE) kommentárjait a kéziratához.